УДК 821.161.2.09 — 1:94 (477) «17»

Л. М. Литвин

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Українські вірші XVIII ст.: колоніальний дискурс

Литвин Л. М. Українські вірші XVIII ст.: колоніальний дискурс. В статті досліджено низку імперсько-колоніальних міфологем, присутніх в українській поезії XVIII ст. Головними з них є російсько-український альянс з 1654 року як справедливе відновлення втраченої єдності та негативне маркування образів гетьманів, що обстоювали український партикулярний інтерес. Колоніальні моделі поширюються й на образ козацтва, що представлене або сателітом імперської мілітарної потуги, або маргигальним утворенням. Постколоніальне прочитання української поезії XVIII ст. дозволяє визначити міфологеми, які посідали домінантне становище в моделі колоніального світогляду того часу, почасти збереженого в ментальності сучасних українців.

Ключові слова: колоніальні інтерпретаційні моделі, імперська міфологема, моделювання образу, імперський аксіологічний простір, еліта.

Литвин Л.Н. Украинские стихотворения XVIII в.: колониальный дискурс. В статье исследовано ряд имперско-колониальных мифологем, встречающихся в украинской поэзии XVIII в. В их числе главными можна назвать российско-украинский альянс 1654 г. как справедливое возобновление некогда утраченого единства и негативное маркирование образов гетманов, преследующих украинский партикулярный интерес. Колониальные модели распространяются и на образ казачества, представленного или сателитом имперской милитарной силы, или маргинальным образованием. Постколониальное прочтение украинской поэзиии XVIII в. позволяет определить мифологемы, занимающие главенствующее положение в моделе колониального мировозрения того времени и частино сохранившегося в ментальности современных украинцев.

Ключевые слова: колониальные интерпретационные модели, имперская мифологема, моделирование образа, имперское аксиологическое пространство, элита.

Lytvyn L.M. Ukrainian Poems of XVIII Century Colonial Discourse. Being read, the artical provocated a wide research of the imperial ideas of the ukrainian poems, written in the eighteen century. The main subject of these poems - the idea of conquest Ukraine by Russia and their reunification. Hetmans, who protected the particular national interests were shown in all negative senses. The colonial interpretation was spread also on cossacks who were shown as a satellite of Russian military forces or as a marginal unions. All authors' myths and domination ideas of the eighteen century's outlook can be analyzed in the post colonial era. These main ideas were saved and they're now used in the modern Ukrainian mentality.

Keywords: the colonial model of interpretation, the colonial outlook, imperial myths, and the ideology of the are of imperial influence, elite.

Тривале колоніальне минуле України породило духовну спадщину, що проявляється через низку стереотипів і являє основу колоніального дискурсу. Український досвід культурного колоніалізму є унікальним у сенсі поширення колаборціонізму серед національної еліти, яка одночасно долучилася до створення як російської імперської наративної моделі, так і української колоніальної. Метою статті є спроба постколоніального прочитання української поезії XVIII ст., у якій присутні колоніальні стереотипи в поглядах на важливі складники сформованої колоніальної свідомості — українську територію, державність та її провідників, військо, свята та на художнє виявлення цих стереотипів.

Репрезентуючи різноманітні сфери українських творчих середовищ, що включали церковну та військову еліти, канцеляристів, парафіяльних священиків, віршувальники XVIII ст. долучилися до створення імперського міфу саме в той час, «коли нецивілізована Московія перетворилася в сповнену власної гідності та таємничу Росію» [10:56]. Предметом дослідження стали «Анонімні вірші з часів шедської інтервенції», «Панегірик Кочубеям. Лямент або трен правди» анонімного автора, «Псальма новозданна, що трубою звана» Петра Зайця, «Епінікіон», «Запорожець кающийся» Феофана Прокоповича, «Героїчні стихи», «Реляція фельдмаршала Мініха» Іоанна, «Ой, Боже наш, Боже милостивий», «Ой, годі нам журитися, пора перестати» Антона Головатого.

Постколоніальні дослідження серед іншого включають і деконструктивні прочитання колоніальних дискурсів. На відміну від нової української літератури, значною мірою переоціненою зусиллями Соломії Павличко, Тамари Гундорової, Р. Чопика, Віри Агеєвої, Р. Голода, Я. Поліщука та ін., постколоніальні студії давньої літератури не набули поширення. Виняток становлять дослідження Олени Ямчук, однак, вони обмежуються полемічною літературою та літописним жанром.

Наявність колоніального дискурсу Я. Поліщук убачає в низці чинників, першим з яких є «однозначна ієрархізація цінностей, що репрезентує кут зору метрополії» [5:217] на імперію як центр та на колонію як на периферію. Оксана Грабович дає цьому явищу пояснення, зазначаючи, що об'єкт колонізації внаслідок загальної залежності від колонізатора не має змоги проектувати на нього свої власні негативні якості (колективну тінь), відтак змушений обернути їх проти самого себе [2:146–147].

В Росії імперський аксіологічний простір створювався у XVIII ст. зусиллями духовної української еліти (Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Дмитро Туптало, Іван Максимович), природним чином надаючи релігійного забарвлення рецепції відносин метрополії та колонії. Тому візія державної влади завжди супроводжується релігійними аргументами. *«Царю, Богом вінчанний, ти силен о Бозі»* [11:32], *«він є найближчий, наш цар щонайвищий / Від усіх царів земних»* [3] — ці риторичні конструкції набувають поширення в українських віршах, а у вислові *«Наш цар православний — любові знак славний»* [3] рима *«православний» — «славний»* стала улюбленою серед поетів.

Вірність російському цареві, як Богу, — наступний стереотип, культивований у поезії, бо ж мовиться в Біблії «Господь береже **вірних**» (Пс.30:24), — тому будь-який прояв невірності російському цареві прирівнюється до відступництва від Бога, а його влада сприймається вічною, як Бог: *«завше поставна,/ … / Страшна, неприступна»* [3].

Володіння простором колонізованого і пояснення цього релігійним аргументом у стосунках Україна–Росія є наступною імперською міфологемою. Прикладом є актуалізований блійний епізод принесення дарів царями новонародженому Ісусові та картина вибору віри князем Володимиром із «Повісті временних літ». В унісон зазначеному показується, як Богдан Хмельницький після низки перемог над Польщею нібито одержав запрошення до спілки від швецького та угорського королів, але обрав *«Царів російських дружнюю державу»* [9:335]. В іншому вірші союз України й Росії подається як шлюбна єдність *«у праві й законі»* [8:498] чоловіка (Росії) та жінки (України). Окресливши в такий спосіб союз як священний, вірність України Росії та її царям вважається за найвищу *«честь собі і славу»* [11:83], а прояви партикулярності — як зрада. Назагал викривальна, ідеологічно наснажена риторика в бік гетьмана в окремих випадках доповнюється натяками на його приватне життя, що стимулювало його конфлікт із Кочубеєм: *«Сором життя переклятий/ Мазепиний ти викрив — перелюбом звався,»* [8:498].

Під оглядом вічної вірності Росії визначається ставлення до представників усієї української еліти. Саме у XVIII ст. на основі аксіологічних принципів імперського дискурсу виникають зміни в моделюванні образу Богдана Хмельницького. За ним закріпилася позитивна конотація через те, що в час гетьманства Хмельницького Україна нібито зобов'язалася перед Росією *«служить всегда вірно»* і їй *«добровольно вечно себя предала»* [11:84]. Постаті решти гетьманів набувають негативного забарвлення, оскільки вони були носіями влади, що об'єктивно протистояла централізаційним імперським діям. Тому вислови *«Атамани і гетьмани, / Попал я в ваші обмани»* [11:34] або *«облужні гетьмани»* [11:84] не набувають конкретизації, а тяжіють до узагальнення — *«Виговський, Юрась, і другі подобні»* [11: 84]. В параметрах колоніального дискурсу вони є носіями хаосу — *«віроломні, хитрі, зловірні і злобні. // … чрез зради мутили»* [11:84].

На тлі загального заперечення українського гетьманства особливе місце відводиться Іванові Мазепі. В його образі домінує кілька рис, що підкреслюють його антихристиянську та антидержавницьку діяльність, найголовнішою з них є «гетьман-зрадник» — *«непостоян злий змінник»* [11:30], «*блудящий Мазепинский зодияк*» [цит. за 6:241]. Мотивом поведінки гетьмана представлено християнські гріхи — амбітність, егоїзм, гордість, невдячність, захланність: *«Чого не стало, чого було мало, / Чи гонору, слави, зі злота булави? / В землі що і в морі, те є в твоїм дворі, / Усе там лежало, чи того ще мало? / Ти пестував ласку великую царську, / Кавалером звався, чому заповзявся?»* [3], *«він лжі онук»* [7:497]. Щоб маргиналізувати гетьмана, піддається ревізії навіть релігійно-культурницька діяльність Мазепи, вона нівелюється виступом проти царя: *«В житті той* (*Мазепа* — Л.Л.) *церкви ставив, похований татем»* [8:498]. Негативна семантика образу Мазепи значною мірою ґрунтується на антипольських авторських реляціях — *«Гетьман — лях родимий»* [3], *«небачний гетьман-лях, враг значний»* [3] тощо. З цього приводу М. Рябчук зазначав, що «польські впливи у цьому дискурсі (колоніальному — Л.Л.) ніколи не є культурно-цивілізаційними, а виключно деструктивними, пов'язаними з релігійним та соціальним гнітом, суспільною деґенерацією та моральним занепадом» [6:867].

Колоніальне підґрунтя має протиставлення Петра I й гетьмана Мазепи, в якому російський цар є уособленням імперських чеснот, що метафорично позначаються образом каменя: *«Наш цар — камінь мурний»* [3], *«Той камінь як зрушить, ляху шию скрушить»* [3], *«Камінь — ось покрова, будь для мене ховом»* [3]. При моделюванні образу Петра I конотацію стабільності, надійності доповнює його характеристика як *«отца отчествія»,* що стереже *«твердий закон єстества»* [3], а символом гетьмана постала негативно маркована *«давня руїна»* [3].

У вірші невідомого автора, написаного на іконі церкви с. Жуки, власності Кочубеїв, разом зі згаданими вже стереотипами вперше знаходимо поширене імперією називання Петра Великим: *«Той оставил государя християнска всероссійска, / Петра Великаго…»* [1:523]. Цей стереотип виявився настільки міцним, що присутній і в сучасному літературознавчому дискурсі у форму-

люваннях «Петро Великий», «література Петровської епохи» [4] тощо.

В дусі колоніальної залежності реабілітуються давні супротивники Мазепи: *«пане Кочубею, ти був-бо суддею»* [3], *«Іскра забитий од містра»* [3], тим виявляючи толерування аксіологічним принципам, що рухали вчинками цих осіб у будівництві імперської державницької моделі.

До колоніального наративу підлаштовується зображення козацтва як української мітітарної потуги, що невід'ємно пов'язана з російською армією в просуванні імперських проектів Росії, спрямованих проти Туреччини. Теми вірного служіння запорожців імператриці Катерині в обмін на лояльність і опіку торкається кошовий отаман та поет Антон Головатий. Він розвиває колоніальні стереотипи Іоанна, що охоплювали надії на порядок і стабільність, — *«кров мні зіло надежний»* [11:86], а сама Україна в його візіях *«под російським кровом мирно отдохнула»* [11:83]. Віршова спадщина А. Головатого демонструє програму взаємодії козацтва з імперською владою, яка *«Дала хліб-сіль і грамоти за вірнії службби, / Оттепер ми, милі браття, забудем всі нужди»* [11:86]. Поетом толерується не активний чин, а обивательське спокійне життя, сенсом якого є *«Рибу ловить, горілку пить, ще й будем багаті. // Да вже ж треба женитися і хліба робити, »* [11:86], а ці ознаки стали основою витвореного імперією анекдотичного образу малороса.

До імперської аксіології належать і свята, які глорифікують державу. Головною подією, осмислення наслідків якої ведеться з погляду метрополії, стала Полтавська битва як нібито спільна російсько-українська перемога. *«Побідихом»* [11:30], — говорить Феофан Прокопович про катастрофу українців, наповнюючи колоніальним сенсом духовний простір України.

Отже, з української поезії XVIII ст. виявлено низку текстів, маркованих колоніальним досвідом. Вони репрезентують головні стереотипи, що складають українську колоніальну модель, — це сформована потреба в підпорядкованості імперському центру та історичне пояснення цього, наявність знакових постатей та подій вітчизняної історії з маркуванням, визначеним імперською аксіологією, усвідомлення власної меншовартості через приниження коду мужності в мілітарній силі тощо. Подальше осмислення колоніальної духовної спадщини XVIII ст., вкоріненої в свідомості українського народу, спрямоване на деконструкцію стереотипів, набуття культурної сили, необхідної для постколоніального духовного наснаження літератури.

Література

1. Анонімні вірші з часів шведської інтервенції // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) ; упоряд. акад. О.І. Білецький ; вид. 3-є, доп. — К. : Рад. письменник, 1967. — С. 523–524.

2. Грабович О. Патологія спадщини // Березіль / Оксана Грабович ; пер. з англ. М. Рябчука. — 1994. — № 3–4. — С. 145–154.

3. Заєць П. Пасквіль на Івана Мазепу від 1709 року. Псальма новозданна, що трубою звана / Петро Заєць. — Режим доступу : http://litopys.org.ua/suspil/sus158.htm

4. Копаниця Л. «Епиникион» Феофана Прокоповича: до питання про текстуальну стратегію панегіричної поезії в письменстві XVIII століття [Електронний ресурс] / Л. Копаниця. — Режим доступу : http://philology.knu.ua

5. Поліщук Я. Постколоніальна трансгресія / Я. Поліщук // Питання літературознавства. — 2007. — Вип. 74. — С. 215–227.

6. Рябчук М. До проблеми українсько-російських «асиметричних» відносин: дискурс домінування // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність / М. Рябчук. — 2006. — № 15. — С. 863–872.

7. Сазонова Л. И. Литературная культура России. Раннее Новое время / Л. И. Сазонова. — М. : Языки славянских культур, 2006. — 896 с.

8. Тисяча років української суспільно-політичної думки [Текст] : У 9-ти т. — Т. 4., Кн.1. (Перша третина XVIII ст.) ; [упоряд., прим. В. Литвинов ; ред. тому В. Грабовський]. — К. : Дніпро, 2001. — 519 с.

9. Тисяча років української суспільно-політичної думки : У 9-ти т. — Т. IV, Кн.2. (Середина XVIII ст.) ; [упоряд. В. Литвинов, В. Шевчук ; ред. тому В. Грабовський]. — К. : Дніпро, 2001. — 360 с.

10. Томпсон Е.М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Єва М. Томпсон; пер. з англ. М. Корчинської. — К. : Основи, 2008. — 368 с.

11. Українська література XVIII ст. : Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / [вступ. ст., упоряд. і прим. О. В. Мишанича ; ред. тому В. І. Крекотень]. — К. : Наук. думка, 1983. — 696 с.